



LUNDS
UNIVERSITET

Barnböcker om döden

Barnböcker om döden och deras koppling till forskning och teorier om
barns sorg

Malin Stohne

Kandidatuppsats (SOPA63)ht16

Handledare: Katarina Jacobsson

Abstract

This study investigates how children's books in Sweden deal with the topic of death and how it relates to research and established theories on children's development and their grieving process. Based on a qualitative text analysis of 20 books five themes were identified: "clarity and euphemisms of death", "the afterlife", "boys and girls different expressions of grief", "funeral as an instruction or an exception" and "bandage for the wounds". The result show that the majority of children's books at many levels are consistent with the research and theories available about child development and the process of mourning. However, in some areas the selected books were not consistent with established theories: burial, boys' and girls' different expressions of grief and euphemisms of death.

Keywords: children's literature, death, child development, children's grieving process

Förord

För all den hjälp jag fått under uppsatsarbetet vill jag rikta ett stort tack till min handledare Katarina Jacobsson. Jag vill även tacka familj och vänner för allt peppande och uppmuntran under arbetets gång.

Innehållsförteckning

1. Problemformulering	5
<i>Syfte och frågeställningar</i>	6
2. Tidigare forskning	7
3. Metod	9
<i>Metoddiskussion</i>	9
<i>Urval av barnböcker</i>	11
<i>Sökning efter litteratur</i>	12
<i>Bearbetning och analys</i>	12
<i>Egna erfarenheter och etiska överväganden</i>	13
4. Psykologiska teorier och kunskap	14
<i>Utvecklingskris och traumatisk kris</i>	14
<i>Barnets förståelse av döden under olika delar av utvecklingen</i>	15
<i>Barns sorg</i>	16
<i>Teorier om barns sorgeprocess</i>	16
<i>Vad vill barn veta om döden?</i>	17
<i>Begravningen</i>	17
<i>Vad kan personer omkring det sörjande barnet tänka på?</i>	18
<i>Socialarbetare och barn i sorg</i>	19
5. Analys	20
<i>Översiktlig beskrivning av böckerna</i>	20
<i>Klartext och omskrivningar av döden</i>	22
<i>Livet efter detta</i>	24
<i>Pojkars och flickors olika sorgeyttringar</i>	26
<i>Begravning som instruktion eller undantag</i>	28
<i>Plåster på såren</i>	30
6. Slutsatser och diskussion	31
Referenslista	33
BILAGA 1	35
BILAGA 2	36

1. Problemformulering

Forskning om vuxnas sörjande är välstuderat och har hjälpt oss att identifiera psykologiska riskfaktorer angående sorgprocessen. Den har även bidragit till utveckling och utvärdering av de program och den hjälp som finns för sörjande vuxna. Däremot har inte lika mycket forskning gjorts om barns sörjande vid en förlust av en anhörig menar britterna Thompson & Payne (2000:74). De menar att man bör forska om barns sorg separerat från vuxnas eftersom deras sorgprocess skiljer sig från de vuxnas beroende på hur gamla barnen är och hur barnen ligger till i sin psykologiska och kognitiva utveckling. Barn som upplevt sorg när de vuxit upp antas dessutom ha ökad risk att senare i livet drabbas av olika problem som depression, ungdomskriminalitet eller att få problem i skolan.

Quinn-Lee, amerikansk forskare i socialt arbete, påpekar att sorg hos barn som ämne inte verkar vara vanligt förekommande inom ämnet socialt arbete och att det är viktigt att socialarbetare lär sig mer om barn i sorg för att döden och sorg är ett område socialarbetaren med stor sannolikhet kommer att komma i kontakt med. Hon efterlyser bättre kunskap hos professionella som möter barn i sorg. Hon menar också att det är särskilt viktigt för skolor att ha en beredskap för hur de ska bemöta sörjande barn och skaffa sig kunskap om hur sorg kan påverka elevernas mående och skolresultat (Quinn-Lee, 2014:95).

Ett sätt att få syn på och förmedla hur barn antas sörja är genom barnlitteratur, men på vilket sätt är dessa skildringar psykologiskt relevanta? Den amerikanske litteraturvetaren Wiseman (2012:4), menar att de amerikanska barnböckerna om döden fokuserar på de psykologiska känslorna sorg, saknad, ilska, förnekelse och andra känslor som kan komma upp efter ett dödsfall. Sällan, menar han, tas biologiska faktorer kring döendet upp. Detta trots att psykologisk forskning visar att ju mer barn får veta om biologiska orsaker till vad som händer i kroppen desto mindre ångest och rädsla känner de (Wiseman, 2012:4).

I den här uppsatsen ställer jag mig frågan hur döden skildras i barnböcker i en svensk kontext. Det som står i barnböcker är ett sätt att fånga samhälleliga signaler om hur döden kan uppfattas och hur sorg förväntas uttryckas. På vilket sätt relaterar dessa skildringar till vedertagna teorier och forskning om barns utveckling och sorgearbete?

Syfte och frågeställningar

Syftet med uppsatsen är att undersöka hur svenskspråkiga barnböcker framställer döden av närstående till barnet samt att undersöka om och isåfall hur sorgeskildringarna motsvarar forskning och teorier om barns sorg.

Följande frågor ska undersökas:

Hur skildras döden i svenskspråkiga barnböcker?

Hur skildras barns sorg i svenskspråkiga barnböcker?

Hur överensstämmer barnboksskildringarna om död och sorg med forskning om barns sorgbearbetning?

2. Tidigare forskning

Tidigare forskning om döden i barnböcker fokuserar på barnbokens betydelse i samhället rörande att informera barn och vuxna om döden ut barnets perspektiv.

Den enda avhandling jag hittade handlar om hur döden gestaltas i Astrid Lindgrens barn- och ungdomsböcker. Den är framlagd i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi 1979 (Sandelin, 1979). Sandelin (1979) har efter att ha läst böckerna kunnat identifiera fyra områden där döden blivit beskriven på olika sätt. 1: Realistiska barn i en realistisk värld med realistiska händelser. Ett exempel som tas upp är när Pelle i Vi på Saltkråkan funderar över vad som händer när man dör och tänker att livet helt enkelt bara tar slut. 2: Realistiska barn i en realistisk värld med orealistiska händelser. Exempel på sådana böcker är Rasmus på Luffen och berättelsen om detektiven Kalle Blomkvist. 3: Orealistiska barn i en realistisk värld med orealistiska händelser. Pippi Långstrump tas upp som exempel. Hennes mamma är död och Pippi är säker på att mamman är en ängel som tittar ner på henne från ett hål i himlen. 4: Realistiska barn i en orealistisk värld med orealistiska händelser. Här nämns Bröderna Lejonhjärta som efter döden i vår värld kommer till nästa liv i Nangjijala (Sandelin, 1979: 96-101).

I avhandlingen framförs att Astrid Lindgren i alla böcker förutom i Bröderna Lejonhjärta som har döden som huvudtema har varit sparsmakad med information om döden och vad som händer efter den. Men att Lindgren när hon beskrivit döden tagit upp både bra och dåliga sidor med den och då ofta i motsatspar. Hon har exempelvis beskrivit döden som både härlig och hemsk (Sandelin, 1979:106–106). Sandelin konstaterar i sin text:

I min undersökning har jag också kommit fram till att fastän Astrid Lindgren ofta låter döden bli skrämmande nära och känslan av ensamhet bli påtaglig, så lämnar hon inte barnen i berättelserna med den känslan, utan låter alltid någon positiv vändning ske. (Sandelin, 1979:106)

Om döden i barnböcker och bokens betydelse

För barn som förlorat en anhörig kan det vara till hjälp att läsa barnböcker om döden då de inser att de inte är ensamma om sin situation. De kan genom böckerna få tillgång till andra barns tankar om döden. Genom att ta del av barnboks-karaktärernas sorgereaktioner kan de möjligen finna sina egna sorgereaktioner i någon av dem och slippa känna sig ensamma i sina känslor. Böckerna kan möjligen också hjälpa vissa barn att sätta ord på sina känslor (Wiseman, 2012:2-3). Även Crawley, Ditzel & Walton (2012:45–46) menar att litteraturen är fylld av information om hur människor uppfattar olika ämnen och kan därför fungera som en lättillgänglig arena för människor att undersöka andra personers bild av olika ämnen. Skönlitteratur kan ge fakta en personlig prägel och göra ämnet levande.

Den amerikanska sociologen Malcom (2010:5) nämner att barnböcker om döden fyller en annan funktion än att bara vara en saga. De har också till uppgift att förmedla kunskap till barn om ämnet döden och i vissa fall också vad samhället tror händer efter döden. Wiseman (2012:3) anser att forskning inom området pekar mot att läsande och reflekterande kring litteratur kan vara en framgångsrik metod för att hantera traumatiska situationer som exempelvis ett dödsfall. Vidare menar Wiseman (2012:1) att barnböcker om döden kan användas som underlag för lärare och andra personer runt barnet att bättre förstå och stödja barn som går genom en förlust.

Crawley, Ditzel & Walton (2012) skriver i sin artikel om hur man på ett sjuksköterskeprogram på Nya Zeeland använder barnböcker som ett redskap för att utveckla empati och förståelse för barns perspektiv på sorg och död. Man arbetar med böckerna enligt en modell som heter McDrury & Alterios "Reflecting through storytelling". Modellen går ut på att lärarna väljer ut barnböcker om död och sorg som anses vara relevanta för studenterna. Böckerna läses först individuellt och sedan diskuterar studenterna i grupp vad böckerna handlar om och vad man kan ta med sig från dem i arbetslivet när man möter barn i sorg (Crawley, Ditzel & Walton, 2012:46).

3. Metod

Jag har valt en kvalitativ ansats till denna studie. Kvalitativa metoder är ett begrepp för olika typer av metoder såsom intervjuer, observationer eller olika slags analyser av texter. Den kvalitativa forskningen brukar beskrivas som tolkningsinriktad, det vill säga att de kvalitativa forskarna fokuserar på hur forskningsobjekten framställer de saker forskaren är intresserad av att veta mer om (Bryman, 2011:341).

I min studie har jag gjort en kvalitativ innehållsanalys. En sådan analys innebär enligt Bryman (2011:505) att forskaren i sitt material söker efter bakomliggande teman. Således har jag läst barnböcker om döden för att se hur de framställer döden i syfte att söka efter bakomliggande teman vilket gör den kvalitativa innehållsanalysen till ett bra alternativ.

När det gäller valet av teori i relation till mina forskningsfrågor har min avsikt varit att undersöka om och isåfall hur de teorier om barns sorg jag presenterat under uppsatsens teoridel stämmer överens med vad som står i barnböcker om döden. Anledningen till att jag tycker detta är relevant är för att barnböcker om döden kan påverka barnen som läser dem och ge dem en bild av vad död och sorg innebär. De teorier som finns om barns sorgprocess är bred. Dels finns teorier om barns utveckling. Men oavsett vilken utvecklingsfas barnet är inom enligt utvecklingsteoretikerna kan barnet ställas inför en kris när en närstående dör och därför har jag även teorier om hur traumatiska kriser antas påverka barn under mitt teoriavsnitt. När en närstående dör finns många frågor som berör barnet som förlorat en anhörig. Ska barnet delta i begravningen? Vad ska personer omkring det sörjande barnet tänka på? Hur antas barnets sorgprocess se ut och vad vill barn själva veta om döden? Jag anser att det är motiverat att ta upp följande områden i mitt teoriavsnitt då barns sorg är ett komplext område som berör många delar och jag ville därför också få med de delar jag ansåg vara relevanta för barns sorg i min teoridel för att utifrån den kunskapen kunna analysera barnböckerna.

Metoddiskussion

Anledningen till att jag valde en kvalitativ framför en kvantitativ metod är att jag ville kunna gå in mer på djupet av mitt material och tolka det som skrevs. Bryman (2011:175) menar att en kvantitativ metod ofta är fokuserad på numeriska data och att den kvantitativa studien ska vara uppbyggd på ”mätning, kausalitet, generalisering och replikation” (Bryman, 2011:175). En fördel med kvantitativ forskning framför den kvalitativa är att den ofta är lättare att replikera än den kvalitativa forskningen. En kritik mot den kvantitativa forskningen är att den inte alltid passar för att studera alla delar av den sociala verkligheten (Bryman, 2011:175). Hade jag valt

en kvantitativ metod hade jag kunnat undersöka exempelvis hur många gånger en kille respektive en tjej haft huvudrollen i barnboken eller räknat hur många gånger olika slags ord användes i barnböckerna vilket också hade varit intressant men enligt mig inte lika intressant som att analysera med en kvalitativ metod i denna studie. I den kvalitativa metoden ligger fokus mer på att tolka ord eller texter än att kvantifiera insamling av data (Bryman, 2011:340). Kritik som ofta ges mot kvalitativ forskning är att den är subjektiv, svårt att generalisera och att den kan ha en bristande transparens (Bryman, 2011:368-370).

Jag har valt att göra en kvalitativ analys framför en kvantitativ då jag ville kunna tolka mitt material och inte arbeta numeriskt med mitt material. Gällande transparens i min uppsats har jag resonerat som följande:

För att nå genomslag i forskarvärlden är det viktigt att studien och det som skrivs i den är trovärdigt. Två sätt att skapa trovärdighet i en kvalitativ undersökning är genom transparens och återkoppling till fältet (Ahrne & Svensson, 2011:27). Transparens i en studie skapas genom att den är tillräckligt detaljerad om hur forskningsprocessen och metodvalet i den har gått till så att andra som läser studien kan värdera och diskutera den. Det resultat som framkommer efter att jag analyserar böckerna skulle inte med säkerhet tolkas på samma sätt av en annan person (Ahrne & Svensson, 2011: 29). Samtidigt är detta den kvalitativa analysens styrka: att olika forskare kan komma till samma material och se olika saker. Transparensen i detta sammanhang handlar om att visa upp sin empiri för granskning (Jacobsson, 2008).

I min studie gjorde jag ett frågeformulär utifrån tidigare forskning och teorier (se bilaga 1) rörande barn och sorg och jag läste sedan barnböckerna utifrån det frågeformuläret med avsikten att se vilka olika teman som framträdde eller avvek från den tidigare forskningen och teorierna. Bryman (2011:505) påpekar att en kvalitativ innehållsanalys ofta brukar innehålla ett antal i förväg bestämda kategorier som ska tillämpas på materialet man vill analysera och att när det schemat är skapat kan man använda det för att inhämta data från det material man ska analysera vilket även är fallet i min analys. Metodvalets förtjänster är att metoden lämpar sig väl för att uppnå min studies syfte. En begränsning som jag ser det är att jag i och med att jag utgår från ett redan definierat frågeschema kan komma att missa andra teman som inte hör ihop med de frågor jag har med i mitt frågeschema.

Jag har som analysmetod valt att använda mig av en kvalitativ innehållsanalys då jag ansåg att det passade uppsatsens syfte bäst. Jag hade kunnat välja en annan analysmetod som exempelvis en diskursanalys men då mitt syfte med uppsatsen är att undersöka hur svenska barnböcker framställer döden av närstående och undersöka om och hur isåfall hur barnens sorgeskildringar motsvarar forskning och teorier om barn sorg blev diskursanalys som analysmetod inte ett lika självklart val. Valet av kvalitativ innehållsanalys valde jag för att jag genom den

analysmetoden kunde utgå från frågor jag skapat utifrån den forskning och teorier jag har med (bilaga 1). Diskursanalysen lägger vikt vid ”hur olika versioner av världen, samhället, händelser och inre psykologisk verklighet skapas genom diskurser” (Bryman, 2011:474). En diskursanalys har en mer tolkande karaktär på innehållet i form av att hitta diskurser i analysmaterialet och då hade det blivit svårt att på samma sätt knyta forskning och teorier till de diskurser som framkommer när barnböckerna analyseras genom en diskursanalys än genom en kvalitativ innehållsanalys.

Urval av barnböcker

Jag gick till Lunds stadsbibliotek och bad en bibliotekarie med hjälp att skriva ut listor med böcker rörande döden för barn mellan 1-12 år på Lunds stadsbibliotek. Biblioteket har barnavdelningen uppdelat i sektioner som är baserade på barns ålder. Av bibliotekarien fick jag listor med alla böcker för ämnesordet “döden” sorterade i vilka årtal de är utgivna med de senast utgivna böckerna överst på sidan. Mitt urval bestod i att ta de fem senast utgivna böckerna inom varje åldersgrupp som handlade om barn som förlorat en nära anhörig. Det fanns en del böcker om barn som förlorat ett husdjur eller liknande och de valde jag bort. Jag valde att undersöka barn mellan 1-12 år för att jag var intresserad av barn och deras reaktioner på döden innan de blev tonåringar och valde därför att dra gränsen vid just 12 år. Nedan är mitt urval av barnböcker fördelat på respektive målgrupp. Se bilaga 2 för en lista över böckerna.

Målgrupp

2-6 år: 5st.

6-9 år: 10 st.

9-12 år: 5 st.

Jag har tio böcker för åldersgruppen 6-9 år istället för fem som i de andra ålderskategorierna för att jag i början av mitt uppsatsarbete hade tänkt ha bara dem som underlag för analysen. Jag valde senare i samråd med min handledare att inkludera även barnböcker för 1-12 åringar och inte bara åldersgruppen 6-9 år för att kunna uppfylla studiens syfte. I min studie har jag en del böcker som är översatta till svenska från ett annat språk. Dessa böcker utmärker sig inte nämnvärt innehållsmässigt från de som är skrivna av svenska författare vilket gör att jag inte ser ett problem att inkludera dem i min studie.

Sökning efter litteratur

Att hitta avhandlingar inom ämnet var svårt trots att jag tog hjälp av bibliotekarier både på samhällsvetenskapliga fakultetens bibliotek och på svenska barnboksinstitutet som är ett forskningsbibliotek om svensk barn- och ungdomslitteratur. Jag sökte sedan efter forskning och avhandlingar om barn och sorg och vad barns utveckling säger om vad barn förstår om döden och hur de förväntas sörja.

För den enda avhandlingen jag hittade tog jag hjälp av bibliotekarie på samhällsvetenskapliga fakultetens bibliotek i Lund och på svenska barnboksinstitutet i Stockholm. Sökmotorer jag använde var Libris, lubsearch och ELSA. Metodböckerna hittade jag via lubsearch.

Barnböckerna är alla från Lunds stadsbibliotek.

Min litteratur hittade jag via lubsearch.

“Döden”, “samhällsvetenskaplig metod”, “children death” “children grief” “children books death” “children crises traumatic developmental” och olika liknande alternativ användes som sökord.

Bearbetning och analys

Jag läste barnböckerna och under tiden jag läste sökte jag efter svar i böckerna utifrån ett frågeschema jag ställt till böckerna. För en lista med frågorna jag ställde till böckerna under läsningen se bilaga 1. Ur läsningen framkom fem teman som jag skrivit om i analysen. Jag fick fram de teman jag skrivit om genom att läsa böckerna och svara på frågorna jag hade till mina böcker som finns i bilaga 1. Jag upptäckte efter att ha läst böckerna att det fanns en del ämnen som stack ut i materialet antingen genom att det var ämnen som var vanligt återkommande i många böcker eller genom att det var ämnen som stack ut för att de inte fanns med i barnböckerna men som var viktiga enligt tidigare forskning och teorier om barns sorg. . Ett nytt tema framkom ut läsningen men som inte hade koppling till tidigare forskning eller teorier om barn sorg var: Skillnaden mellan pojkars och flickors sorgenyttringar.

Jag läste och sammanställde den tidigare forskning och teorier jag hittat. För analysen satt jag efter att ha läst böckerna och undersökte vad böckerna berättade om mitt ämne. Jag sammanställde sedan en översiktlig beskrivning av samtliga böcker och hittade också när jag arbetade med böckerna fem teman som valde att ha med i min analys. Därefter kopplade jag den tidigare forskningen och teorierna till det som framkommit i analysen. Jämförelsen av vad tidigare forskning och teorier sa om ämnet och vad som framkommit i min analys blev

sedan till mitt resultat.

Egna erfarenheter och etiska överväganden

Jag har själv förlorat en farmor när jag var omkring 12 år men har annars inte varit med om en anhörigs död. Jag stod inte min farmor särskilt nära då hon bodde långt bort och vi sällan sågs och jag blev därför inte speciellt ledsen. Däremot har tanken slagit mig hur hemskt det vore om någon ännu närmre anhörig någon gång skulle dö och intresserar mig för just hur det kan se ut när vi möter sorg. Dödsfall är något som drabbar alla någon gång, antingen vid egen sjukdom eller vid en anhörigs bortgång. Att en nära anhörig dör är något som drabbar många och gör det därför till ett viktigt studieobjekt. Att jag intresserat mig just för barns sorg är för att det är ett inte lika beforskat fält som vuxnas sorg vilket motiverar till ännu mer forskning på fältet.

Att studera sorg hos barn är också ett viktigt ämne som blivande socionom då många socialarbetare kommer att komma i kontakt med sörjande personer i yrkeslivet.

Målet med forskning är att få fram ny kunskap om olika områden och det här målet att få fram ny kunskap kallas för forskningens kunskapskrav (Olsson & Sörensen, 2001:54).

Forskningens kunskapskrav kan ibland krocka med de värderingar som finns i samhället som bygger på att forskning inte ska skada utan vara ”god” och etisk. Forskning får inte utsätta personer för psykiskt eller fysisk skada och alla människor ska ha rätt till integritet och skydd för sitt privata liv. Inom etiken kallas detta för skyddskravet (Olsson & Sörensen, 2001:54). Detta innebär att all forskning inte får utföras om det strider mot det skyddskrav som finns.

Materialet jag använt i min studie finns tillgängligt för vem som helst att ta del av. Därtill består barnböckerna utav fiktiva personer. Det finns således ingen uppenbar etisk problematik med den studie jag har gjort. Något jag däremot reflekterat kring och varit noga med i mitt uppsatsarbete är trovärdigheten mot de författare vars böcker jag använt i min analys. Att vara trovärdig mot upphovsmannen innebär att referenser och citat ska anges på ett riktigt sätt och att författaren ska refereras till så att jag som uppsatsskrivare inte gör mig själv till ägare av barnboksförfattarnas texter och att jag genom korrekta källhänvisningar undviker plagiat då det strider mot de etiska normerna (Olsson & Sörensen, 2001:59). Jag har även varit noga i min strävan att inte förvränga det som står i barnböckerna vid min läsning och analys av dem.

4. Psykologiska teorier och kunskap

I det här avsnittet kommer jag att presentera psykologiska teorier och kunskap som är relevanta för barn som kommer in i en sorgprocess vid en nära anhörigs dödsfall. Jag kommer dels presentera kunskap om barns utveckling och hur barn förväntas förstå och reagera på en nära anhörigs dödsfall utifrån vilken utvecklingsfas de befinner sig i. Jag kommer även gå in på vad som händer vid en traumatisk kris som ett dödsfall kan utlösa. Jag kommer för tydlighetens skull gå in på vad skillnaden mellan en utvecklingskris och en traumatisk kris antas vara. Jag kommer i denna del även beröra vad personer omkring det sörjande barnet kan göra för att stötta barnet i sorgen, teorier om barns sorgprocess, om barn ska delta i ritualer rörande döden eller inte och även vad barn själva vill veta om döden.

Utvecklingskris och traumatisk kris

En utvecklingskris för barn beskrivs som ett stadium i utvecklingen som får barnen att utvecklas. Karlsson (2012) beskriver utvecklingskriser på följande sätt: *“En definition av utvecklingskris är att man som ett resultat av utvecklingen kommit in i en sådan livssituation att ens tidigare erfarenheter och beteenden inte är tillräckliga för att man ska förstå och psykiskt bemästra situationen. Därför måste man förändra sitt tanke- och beteendemönster.”* (Karlsson, 2012:549) Utvecklingskriser är något som enligt utvecklings teoretikerna är normala och nödvändiga för att människor ska mogna (Karlsson, 2012: 549). Psykologerna Gabrielli et.al (2013:443) beskriver utveckling som en kombination av gener, omgivning och psykologiska faktorer.

En traumatisk kris för barn likväl som för vuxna kännetecknas av att något oförberett sker som äventyrar persons välbefinnande som exempelvis att en anhörig dör (Gabrielli et.al, 2013:442). Trots att en traumatisk kris till skillnad från en utvecklingskris betraktas som en avvikande kris är det något alla någon eller några gånger i livet högst troligen kommer att drabbas av (Karlsson, 2012).

Gabrielli et.al (2013:442) menar att forskning om personer som överlevt ett trauma visar att den traumatiska händelsens påverkan för personen är beroende av vad som sker innan, under och efter traumat. Även detta gäller både för barn och vuxna. Vilken slags person man är innan samt vilken slags miljö och förhållanden man kommer ifrån är en grund utifrån vilken man kan komma att möta händelsen på olika sätt. Här ingår personliga faktorer som genetiska förutsättningar, vilka familjeband man har, om man har andra stressmoment med

sig innan traumat och vilka eventuella tidigare erfarenheter man har av kriser. Vad som spelar roll under traumat är vad det är för slags situation, vad situationen får för konsekvenser direkt i den krisdrabbades liv men också om krisen var väntad eller om den kom oväntat. Efter att krisen väl inträffat är det ofta avgörande vilken psykiskt och fysisk hjälp man fått tillgång till från omgivningen (Gabrielli et.al, 2013:442).

Barnets förståelse av döden under olika delar av utvecklingen

Quinn-Lee (2014:94) menar att ålder och vilken fas barnet är i sin utveckling kan påverka barnets förståelse och reaktion inför döden. I studien beskriver hon hur barn i tre ålderskategorier generellt sett ser på och reagerar på döden. Barns sorg antas skilja sig från vuxnas genom att barn fortfarande utvecklas och är i olika delar i sina utvecklingsfaser. Barn förmodas också ha mer begränsad möjlighet att sätta ord på sina känslor än vad vuxna har (Quinn-Lee, 2014:94).

Barn i åldrarna två- sju år antas inte förstå att döden är slutgiltig. De tror att när någon dött kan de komma tillbaka till liv och att döden är tillfällig. Små barn kan därför upprepade gånger fråga vart den döda är i tron att hon eller han kommer att komma tillbaka. De kan ha ett så kallat "magiskt tänkande" vilket innebär att de kan tro att de själva har orsakat ett dödsfall genom att de till exempel någon gång sagt att de önskat att den som dött var död. Ibland visar de inte några yttre tecken på att de sörjer eller så kan de bli rädda att någon annan de känner också kommer att dö. Barn inom den här ålderskategorin kan också reagera genom att bli arga på den som dött eller på andra närstående (Quinn-Lee, 2014:94).

Thompson & Payne (2000) menar att barn vid 3-5 års ålder antas börja få en grundläggande förståelse av döden men att de ofta tror att döden är en följd av olyckor eller våld. De nämner också att större barn börjar förstå att de själva kommer att dö en dag och att döden kan ske till följd av exempelvis ålderdom eller sjukdomar och inte bara till följd av olyckor eller våld.

Barn i åldrarna sju-elva år antas ha svårt att handskas med frågor rörande döden. De kan förhålla sig på olika sätt inför dödsbudet. Exempel på reaktioner är att de kan förneka att döden inträffat eller gömma sina känslor utåt för att inte framstå som barnsliga. De kan känna sig annorlunda och utanför när de är med andra barn som inte förlorat någon. De kan bli utåtagerande och visa upp aggression utåt istället för sorg eller så kan de bli överdrivet hjälpsamma mot andra för att trycka undan sina känslor av sorg. De kan också utveckla symptom på hypokondri eller så kan de känna sig skyldiga över dödsfallet (Quinn-Lee, 2014:94).

Barn i åldersgruppen 9-12 förmodas kunna känna sig hjälplösa eller rädda och kan också visa tecken på att bete sig yngre än vad de är. De kan känna en inre konflikt mellan att bete sig vuxet och mellan att få bli omhändertagna som ett barn. De kan bli inåtvända eller agera ut sina känslor genom att visa ilska för att skydda sig mot att känna sig hjälplösa (Quinn -Lee, 2014:94).

Barns sorg

Att prata om döden rekommenderas ske med hänsyn till barnets ålder och mognadsgrad. Amerikanska Willis (2002:223–224) är specialist inom barns utveckling. Hon påtalar att man enligt psykologisk forskning rekommenderas att undvika omskrivningar vid dödsfall som exempelvis att personen har “gått vidare” eller “lämnat oss” som en del gör när de lämnar dödsbud till barn. Anledningen är att det antas kunna göra barnen förvirrade angående vad döden innebär. Det rekommenderas istället att man ska tala klarspråk om döden och dödens slutgiltighet på ett sätt som inte gör döden tabubelagd (Willis, 2002:223–224). Även Thomson & Payne (2000) menar att det kan vara positivt om barn och anhöriga till den avlidna kan ha en öppen dialog om döden och känslor och funderingar kopplat till den.

Enligt Willis (2002:221) finns det fyra områden inom vilka barn förstår döden på olika sätt beroende på var de är i sin utveckling. Områdena är: dödens slutgiltighet, att döda inte kan förändras till att bli till liv igen, att döden inte går att undvika samt kausalitet kring döden. Willis (2002:221) menar att barn ofta baserar sin kunskap på tidigare erfarenheter. De har ofta erfarenheter av att sår eller brutna ben läker och kan ha svårt att förstå att man inte kan bota döden också. De kan också ha svårt att förstå kausala sammanhang som att vissa dör av orsaker de själva inte kan ha någon kontroll över. Om man inte pratar med barnet om orsaken till döden förmodas barn kunna tro att de själva är orsaken till att någon blivit sjuk eller dött (Willis, 2002:221). En skillnad mellan barn och vuxna är att vuxna med sin livserfarenhet ofta har en förståelse för att känslor kan uppfattas som mindre svåra att bära med tiden. Barn har inte alltid hunnit uppleva att jobbiga saker kan kännas lättare med tiden (Willis, 2002:221).

Teorier om barns sorgprocess

Sorgprocessen är individuell och tar olika lång tid från barn till barn. En viktig faktor för att kunna bearbeta en förlust som barn förmodas vara att kunna skratta och leka men också att få vara ledsen eller prata om den bortgångna personen (Willis, 2002:225). Det finns tecken för föräldrar och andra vuxna att vara vaksamma på om ett barn har förlorat en anhörig. Dessa tecken kan vara ångest, att barnet är ledset, uttrycker saknad, ilska, har ett utåtagerande beteende eller att barnet säger att det har ont. Sådana här tecken är särskilt viktiga att leta

efter hos yngre barn som kanske inte lärt sig uttrycka sina känslor ordentligt ännu menar Willis (2002:224).

Brittiske psykologen Holland (2008:413) menar att barn efter en anhörigs dödsfall kan känna sig isolerade och osäkra. De kan i sin sorg visa tecken på regressiva beteenden vilket innebär att de utför beteenden som hör till yngre barns utvecklingskurva. Ett exempel på regressivt beteende kan vara att börja suga på tummen eller börja kissa på sig trots att det är något barnet innan förlusten har slutat göra (Holland, 2008:413).

Vad vill barn veta om döden?

Thompson & Payne (2000:77–78) har i sin studie undersökt vilka frågor 99 barn mellan 6-14 år som förlorat en förälder eller ett syskon skulle vilja fråga en läkare angående döden och sorg. Barnens frågor delades in i fem olika kategorier vilka var: dödsorsak, läkare, död kropp och känslor relaterade till sorg. Den kategori som flest barn frågade om var att veta anledningen till varför en person dött och anledningen till att människor får sjukdomar. Gällande själva döendet var barnen intresserade av att veta varför vi dör och vad som händer fysiskt med kroppsdelar när vi dör. En annan sak barnen var intresserade av att veta var varför vissa dör och andra inte och vilka som blir "valda" och varför (Thompson & Payne, 2000: 79-80).

Begravningen

Den mest kända ritualen rörande döden är begravningen. Softing Dyregrov & Dyregrov (2016:142) är en grupp forskare bestående av en socialantropolog, en psykolog och en forskningsledare inom psykologi i Norge. De nämner att dödsritualens värde är att den kan hjälpa personer att fullt förstå att en anhörig är död och att den kan fungera som en hjälp i sorgprocessen. Begravningen kan definiera var den avlidna antas vara nu och den har även en praktisk funktion då den hjälper folk att samlas kring den döda.

Softing, Dyregrov & Dyregrov (2016) beskriver i sin studie bestående av intervjuer med 11 barn mellan 7-12 år på vilket sätt barn i Norge är inkluderade i ritualer kring dödsfall och hur barnen själva uppfattat sitt deltagande i ritualerna. Studien visar att de norska barnen i undersökningen tycker det är viktigt att få vara med i ritualer rörande en anhörigs död då de kände sig som en fullvärdig familjemedlem som fick samma möjlighet att sörja som de vuxna. Genom att delta i ritualerna kände barnen att de fick en större förståelse för dödsfallet och att de kunde ta avsked till den som dött.

Det finns inte mycket forskning kring barns deltagande i ritualer rörande döden men den mesta forskningen som är gjord pekar mot att det är rekommenderat att barnen ska delta i

till exempel begravningar för att det hjälper barnen i deras sorgeprocess enligt Softing, Dyregrov & Dyregrov (2016:142)

Vad kan personer omkring det sörjande barnet tänka på?

Holland (2008:411) skriver i sin artikel om vad skolor kan tänka på när de är i kontakt med barn i sorg. De rekommenderas att skapa en handlingsplan för hur personalen ska agera när ett dödsfall nära en elev har inträffat då det kan vara svårt för skolpersonal att veta hur de ska möta ett barn kring ett så personligt och känsligt ämne som en närståendes död.

Idag har skolpersonal tillsammans med lärare och andra yrken som kommer i kontakt med barnen det gemensamma ansvaret över barnens hälsa och välmående enligt Holland (2008:411). Att prata med barn om döden har i samhället länge haft en delvis tabubelagd status. Man har till och med trott att döden inte har någon betydelse för barn för att man trott att de inte kan förstå eller emotionellt kunna förhålla till döendet och döden (Holland, 2008:411).

Vad kan skolorna då göra för att stötta barn som förlorat en anhörig? Skolor kan ha kuratorer anställda. Andra saker de kan göra är att informera skolpersonal om barns sorgereaktioner (Holland, 2008:415). Att utveckla lärarutbildningen så att lärare får med sig mer kunskap om barns sörjande kan även vara en väg till större kunskap inom området för lärarna menar Holland (2008:416).

När det gäller skolresultat kan de påverkas av en närståendes död (Holland, 2008).

Skolpersonal kan ha otillräcklig kunskap om vilken påverkan sorg och förluster kan ha för barnet för att kunna agera så bra som möjligt när barn förlorat något. De kan till exempel tro att barn inte är tillräckligt mogna för att kunna ta till sig dödsbudet och därför inte kan sörja det (Holland, 2008:413).

I Hollands (2008:418) forskning framgår att barn som återvänt till skolan efter ett dödsfall kan känna sig ensamma, ignorerade, skamsna, osäkra och att de är annorlunda. Att vissa känner så kan enligt Holland (2008:419) bero på att lärare inte vet hur de ska ta upp döden som ämne i klassen eller med eleven och att elevens därför känner sig ignorerad i det som hänt i skolan. För skolan rekommenderas det att ha en nära och tät kommunikation med barnets familj när det återvänder till skolan och tiden efteråt för att se hur barnet verkar hantera situationen (Holland, 2008:419).

Socialarbetare och barn i sorg

Quinn-Lee (2014) har i sin studie undersökt vad socialarbetare som arbetar i skolan gör i mötet med sörjande elever och vad socialarbetare som arbetar i skolan har för erfarenheter av att arbeta med barn som sörjer. Studien baseras på enkäter som besvarades av 59 socialarbetare som arbetade i skolan. Av de 59 som besvarade enkäterna valdes 22 ut som även kallades till intervjuer. Av studiens insamlade material kunde fyra teman sorteras ut hos socialarbetarna. Hinder för att hjälpa sörjande barn, olika sätt som sorg visas på, hur och på vilket sätt socialarbetaren är förberedd på att arbeta med sörjande elever och remitterande av sörjande elever till resurser utanför skolan.

Många barn drabbas av att en närstående dör. Socialarbetare i skolan kan utgöra en viktig roll för ett sörjande barn menar Quinn-Lee (2014:93). När ett barn har förlorat en anhörig kan det innebära att det för barnet blir svårare att orka med att prestera i skolarbetet (Quinn-Lee, 2014:93). Socialarbetare som arbetar i skolan har i sin yrkesroll kontakt med elever som brottas med olika slags problem. Det är därför nödvändigt att skolkuratorer har yrkeskunskap om hur man möter barn i kriser och sorg. I Quinn-Lees (2014:93) studie benämns barnen som de "glömda sörjande" för att barn sörjer men att de alldeles för ofta inte ges tillfället att prata öppet om sina känslor. I studien framgår också att barn i sorg efter ett dödsfall inte blir tillräckligt sedda i sin situation av skolpersonalen.

5. Analys

Jag har läst 20 böcker om döden som riktar sig till barn mellan ett till 12 år. Fem bilderböcker för barn i förskoleåldern, tio böcker för barn på lågstadiet och fem böcker för barn på mellanstadiet. Alla böcker förutom två är skrivna ur barnets perspektiv. Barnets relation till den som dör är i de flesta böcker en släkting, ofta en mor- eller farförälder som står barnet nära. Den näst vanligaste relationen mellan barnet och den döda är en familjemedlem, oftast är en mamma eller pappa och i en av böckerna ett syskon. I någon bok är det en vän till barnet som dör, och i en bok dör barnet det handlar om själv. Dödsorsaken beskrivs i vissa fall som hjärtproblem, cancer, ålderdom eller att personen dör av blandade orsaker. Ett exempel på en sådan blandad orsak till dödsfall är en pojke vars pappa har alkoholproblem, blir nykter men ändå inte återgår till att vara den pappa han var innan. Senare dör pappan av hjärtproblem. Två personer dör till följd av trafikolyckor och en annan för att en blodåder i hjärnan brister. I min analys har jag valt att citera till barnbokens titel och inte till författarens namn.

Översiktlig beskrivning av böckerna

I böckerna som riktas mot de äldre barnen i förskolan (ca 2-6 år) återfinns den enda bok i mitt urval som inte har en huvudperson. Den handlar allmänt om döden och hur människor förväntas bete sig runt döden. Att man brukar bli ledsen eller arg om någon dött och att man brukar ha begravning. Den upplevs av mig lite som en instruktionsbok om döden och berättar om hur människor kan uppleva sorg. Här finns även tre böcker där en förälder dör och en där en farfar dött. En reflektion från min sida angående varför det i den här kategorin är så många föräldrar som dör i böcker riktade mot barn i förskolan är för att jag tror det kan ha att göra med att de förmodligen är riktade till barn som just har upplevt en närståendes död. Jag tänker att man kanske inte utan anledning av att barnet upplevt en anhörigs död väljer att läsa en bok om döden till ett barn i den här åldern. I den här åldersgruppen har heller barn heller inte lärt sig läsa själva så det är nog oftast en kategori vuxna väljer ut specifikt för att läsas för just det barn som kan behöva det.

Böckerna i den här ålderskategorin förhåller sig olika till vad teorier som presenteras av Quinn Lee (2014) och Thompson & Payne (2000) menar att barn i den här åldern förstår om döden. I två av böckerna: *Min björnfarfar* (2012) och *Jag och ingenting* (2015) vet man inte vad de döda personerna dött av. De är enligt mig lite oklara på det sätt att döden inte riktigt förklaras. I en av böckerna fantiserar flickan det handlar om att hennes döda farfar blivit en björn. Det är vinter och tillsammans gör de så att våren kommer. När våren kommer har farfar blivit ett träd. Det symboliserar enligt mig en tro av flickan på att den som dör fortsätter

existera men i form av en annan livsform, nu ett träd istället för en farfar. I den andra boken har en annan flicka en mamma som dött. Man får inte veta vad mamman dött av. Flickan har en låtsaskompis som heter "Ingenting". Ingenting finns med i bildform och i slutet av boken får flickan en present som mamma sagt åt pappan att ge flickan efter hon dött. I den ligger en docka som ser likadan ut som flickans låtsaskompis Ingenting. Här förstår man också att den döda mamman förmodligen finns med flickan för hur hade låtsaskompisen annars kunnat se ut som dockan? I de tre andra böckerna i den här kategorin är det mer rationellt förklarande om att döden innebär att en person är död och inte kommer tillbaka.

Barn i den här åldern förväntas börja förstå att personer kan dö till följd av olyckor eller yttre våld men kan ha svårt att greppa att den döda aldrig kommer tillbaka. Till viss del stämmer böckerna i den här kategorin in på hur barn förmodas begripa döden. Men i de böcker där döden beskrivs som att personen är död förstår barn oftast inte dödens slutgiltighet i den här åldern. De böcker där det finns ett efterliv kanske rymmer något bättre med teorierna för atbarnen då kan tänka att personen inte är borta utan att de nu är på ett annat ställe eller istället exempelvis blivit ett träd Quinn- Lee (2014) och Thompson & Payne (2000).

I böckerna som riktar sig till barn på lågstadiet (ca 7-9 år) är det påfallande stor del av böckerna en mindre nära person till barnet dör. I de flesta böcker i den här kategorin i mitt urval dör en mor- eller farförälder. Personen som dör är viktig för barnet, men jag reagerar ändå på att döden ändå är lite mer distanserad är i böcker för förskolebarn och för mellanstadiebarn. Det skulle förmodligen upplevas som ännu värre om en närmare familjemedlem dog som en förälder eller ett syskon. Det kanske är för att det är svårt att prata med barn om döden i den här ålderskategorin även för författarna och att man då väljer en inte "lika viktig" person som dör för att boken inte ska upplevas som alltför hemsk för barnet som läser den.

Barn i åldern sju till elva år kan ha svårt att handskas med frågor som rör döden. De kan reagera på olika sätt känslomässigt till döden som inträffat. De kan förneka att döden inträffat, bli ledsna eller arga. De kan också utveckla tecken på hypokondri, att bli sjukligt rädd för sjukdomar eller kanske att själva dö. (Quinn-Lee, 2014) I böckerna för lågstadiebarnen tycker jag det stämmer överens med vad forskningen säger. Barnen visar upp många varierade känslor som just ledsnad, ilska, förnekelse i de flesta av böckerna. De har här i de flesta böcker förstått att den som är död inte kommer tillbaka. Det är kanske för att de börjat förstå dödens slutgiltighet som de visar så många känslor i samband med bortgången för att de kunnat ta till sig att den som dött är död och att de inte kommer tillbaka.

Till mellanstadiebarnens böcker (ca 9-12 år) dör i en bok barnet själv, i två böcker nära familjemedlemmar, i en bok en bästa kompis och i en bok en farmor. Döden och sorgen är med andra ord väldigt nära inpå barnet. Quinn-Lee (2014) menar att barn i åldersgruppen 9-12 år kan känna sig rädd och i samband med sorg och död börja visa tecken på bete sig som om de vore yngre än vad de är. Att de kan känna en konflikt mellan att bete sig vuxet och att bli ompysslad som ett barn. Hon menar att barn i den här åldern kan reagera genom att bli inåtvända eller att agera ut sina känslor genom att visa ilska för att slippa känna sig hjälplösa. I böckerna för mellanstadiebarnen tycker jag att jag kan se konflikten mellan att bete sig som ett mellanting mellan ett barn och vuxen och att barnen i olika ställen i böckerna kan behöva få vara små och ompysslade och ibland bete sig mer vuxet och moget i sin sorg

Klartext och omskrivningar av döden

I hälften av böckerna framställs döden med ordet "död" som förklaring till att en person har dött. Men i hälften av böckerna används omskrivningar av döden. Exempel på omskrivningar är att istället för att benämna döden säga att den döda har "somnat in" eller "kilot vidare". Willis (2002) menar att man inom psykologisk forskning rekommenderar att inte omskriva att någon har dött till att någon har "gått vidare" eller "lämnat oss" eftersom det kan skapa förvirring för barn angående vad döden innebär och dess slutgiltighet. Även Thompson & Payne (2000) tar i sin studie upp att det är positivt om barnet och dess anhöriga kan ha en öppen dialog om döden och alla känslor och funderingar som är kopplat till döden. I omkring hälften av böckerna talas det klarspråk om döden och då kan det se ut som i följande två exempel:

För 15 år sedan blev jag sjuk i cancer. Det var långt innan du föddes, men jag blev botad och frisk igen och har trott att det skulle fortsätta så. Men livet blir inte alltid som man har tänkt sig tyvärr. Nu har jag blivit sjuk igen. I flera månader har jag känt mig trött och till slut gick jag till doktorn. Cancern har kommit tillbaka /...//- Och det betyder att jag kommer att dö snart, svarar mormor. Doktorn säger att den här gången, finns det inget att göra. Jag kommer inte att klara mig och jag har kanske 3-4 månader kvar att leva. (*Tina och mormor*, s.18)

När livet är slut då är man död. Finns inte, är inte med, är död. (*Dom som är kvar*, s.2-4)

Jag noterade att författarna i de böcker där det talas klarspråk om döden till större del beskriver döendet på ett biologiskt plan. Exempel på biologiska förklaringar är att en mamma dog för att en blodåder i hjärnan brast eller att farmor kommer dö för att hon har obotlig cancer. Det här kopplar jag till Thompson & Payne (2000) i sin studie av intervjuer med barn mellan 6-12 år som förlorat en anhörig skulle vilja ha svar på för frågor om döden. Barnen var intresserade av varför människor dör och vad som händer rent fysiskt i kroppen när människor dör. Wiseman (2012) menar också att psykologisk forskning kunnat visa att ju mer barn får veta om biologiska orsaker till vad som händer i kroppen desto mindre ångest känner de. Enligt denna studie är det positivt att hälften av barnböckerna talar klarspråk om döden och att det används biologiska förklaringar till döden.

I den hälft av materialet som inte talar klarspråk kring döden noterar jag att det främst är i böcker för lågstadiebarnen där omskrivningar framförallt sker. I böcker för mindre barn eller för mellanstadiebarnen används oftare ett mer tydligt språk och orsakssamband till döden och varför döden inträffat. Två exempel:

”Nu andas inte pappa längre”, sa farfar. “Hans kropp är stilla och hans röst är tyst”, sa mamma. (*Jordgubbspojken och himmelspappan*, s.22)

Pappa kommer hem senare på kvällen och berättade att farfar somnade in strax efter att pappa hade kommit (*Önskelistan*, s.30)

Att omskrivningar används beror sannolikt på att det känns svårt att säga att någon dött, kanske särskilt till ett barn. Det känns troligtvis lättare för vissa vuxna att säga till barnen att den döda “gått vidare” eller “gått bort” men det ger också en antydning till barnet om att personen fortfarande existerar. Dödsrädsla finns även bland vuxna och omskrivningar för döden kan rimligtvis vara lättare att göra än att tala klarspråk om döden. Används omskrivningar kan det skapa förvirring, speciellt för små barn som inte ännu lärt sig förstå vad dödens slutgiltighet. Säger man att någon “gått vidare” kan små barn enligt forskning (Quinn-Lee, 2014) tro att mamma eller pappa som i själva verket är döda kommer att komma tillbaka. I en av böckerna låter författaren barnet problematisera just denna fråga:

Hedda gillade inte att pappa sa “somnade in”. Hur jobbigt det än var ville hon att han skulle säga “dog”. Fast det var ännu värre med pappas kusins man som sa att farmor hade “kilat vidare”. Precis som om farmor var och köpte mjölk och snart var hemma igen. (*Hedda och den bästa presenten*, s.30)

Barnboks-karaktären Hedda uttrycker här i likhet med forskningen att klartext är att föredra framför omskrivningar om döden

Livet efter detta

En enligt mig intressant iakttagelse är att i nära samtliga böcker beskrivs teorier eller betraktelser om vad som sker efter döden. Den vanligaste beskrivningen är att ingen vet säkert vad som händer efter döden men att barnet eller personer i barnets närhet uttrycker olika idéer om vad som kan tänkas hända efter döden. I många böcker beskrivs ett annat slags andligt liv, till exempel att barnet får tecken som det tolkar som att den döda finns kvar någonstans. I två böcker beskrivs en renodlat religiös förklaring till efterlivet, att den avlidna kommit till himlen, och i tre böcker beskrivs inte efterlivet alls, annat än att man dör, vilket kan representera en ateistisk tro.

I boken *Puman* (2004) har barnet Sanna en mamma som dött som hon saknar och sörjer. Ett halvår efter döden återkommer Sannas mamma i form av ett spöke som Sanna och andra nära anhöriga till mamman kan se och prata med. Spöket framställs som Sannas mammas själ. Problemet för Sannas mamma är att hon befinner sig i det som författaren beskriver som "mellanvärlden" där de som dött kan välja att stanna. I mellanvärlden kan man sorgligt nog inte utföra fysiska saker som att kramas eller vattna blommorna så tillvaron blir tråkig. Det slutar med att Sanna vill att mamman ska gå vidare till eftervärlden där mamman kan leva som vanligt men det negativa är att i eftervärlden kan mamman inte se eller träffa Sanna. Men i och med att Sanna vet att hon och mamman kommer ses igen i eftervärlden när Sanna en gång själv dör blir saknaden och sorgen hanterbar och därför kan mamman få leva vidare i en annan värld medan Sanna lever vidare i den här världen.

I *Rune* (2015) har Rune en farfar som är död men som lever vidare i naturen. Rune kan på nätterna en tid efter dödsfallet träffa sin farfar. När det gått ett tag berättar farfar att han vill vidare så att han kan hjälpa naturen att göra allt som ska göras där ute. Så här beskriver Runes farfar det:

– Men jag måste nog vidare snart, sa han. Jag har så mycket att göra. Jag måste ut och se till att vinden blåser tillräckligt för att löven ska samlas i högar som du kan sparka i. Och så måste jag ner till vattnet och lura ut de stora gäddorna ur vassen, så att de nappar på dina fiskedrag. Då kan jag inte sitta här varenda kväll (*Rune*, s.130)

Döden beskrivs här dels som att farfar fortsätter vara just farfar men att hans energi efter döden går till naturen istället för att han fortsätter att leva i fysisk form. En annan ingång i många av böckerna är att det finns olika trosuppfattningar kring livet efter döden. Ett exempel på hur det kan se ut är det här citatet taget ur *Farväl, bästa farmor* (2016):

”Var tror ni farmor är nu?” undrar Siri. “Jag tror farmor är i himlen nu”, säger pappa. Siri ser framför sig hur farmor hoppar upp och ner på ett moln. “Vad är himlen?” Undrar Siri. “Det är en vacker plats. Där man inte har ont. Där alla mår bra.” Säger pappa. “Det är bara skalet av farmor vi begravar.” Siri har aldrig varit med på en begravning. Men det känns bra att det bara är skalet av farmor som ligger där i kistan. Och att den riktiga farmor finns någon annanstans. “Jag tror att vi möts igen i himlen. Där blir man inte gammal eller sjuk det är själen som kommer dit.” säger pappa. “Jag tror att farmor föds igen. Antingen till ett djur eller också till en ny människa.” säger mamma. Siri ser farmor framför sig som en bebis med en massa rynkor. Det ser konstigt ut. “Hur då? Undrar Siri. “Att själen föds om”, säger mamma. Siri vet inte vad själen är. Det kanske är en vindpust av farmor? “Vad är själ?” Undrar Siri. “Själen är den du är. Att just du är du. Din personlighet” svarar mamma. “Jaha” säger Siri. Siri vet inte vad hon ska tro. Men det är bra att man kan tro olika. Siri vill i alla fall tro att farmor och hon möts igen. (*Farväl, bästa farmor*, s. 16-17)

Varför skriver man om livet efter detta? I texterna framstår dessa skildringar som författade i ett tröstade syfte. Människor kan vara rädda för döden och ett efterliv är mer tröstade än ett definitivt avslut. Det blir inte ett definitivt avslut om man tror att vi kommer att ses igen. Det är sannolikt tröstade för barnet att tänka sig sin anhöriga som lycklig och levande i en annan existensform. Det är kanske också lättare att trösta ett barn genom att beskriva att man kanske kommer ses igen.

Pojkars och flickors olika sorgenyttringar

När det gäller kön så hittade jag något intressant angående barnens intressen. Killarna i de flesta av böckerna med pojkar som huvudroll gillar saker som kan ses som "typiskt manliga" intressen som att sparka fotboll med sina pappor, fiska, drömma om att flyga flygplan eller att vara superhjälte. Från boken *Med pappa i fickan* som handlar om en liten pojke som har förlorat sin pappa kommer följande citat:

Och ofta drömmer jag att jag går längs vägen genom skogen till sjön. Vi sitter i bilen, metar abborre och pratar om allt möjligt. Pappa bjuder på korv och sockriga bullar. Äntligen tycker vi lika om allt. Om volleyboll och mellantider, domare, skidföre och maskmete (*Med pappa i fickan*, s. 27)

I de böcker som har tjejer som huvudkaraktär är det mer mångfacetterade intressen som visas fram. Det finns intressen representerar alltifrån intressen av fotboll, killar, djur, som inte gillar skolan, en som drömmer om att vara lucia. Ett annat tema jag märker var speciellt för böckerna där pojkarna har huvudrollen är att gråt är någonting som tabugörs i många av böckerna och framstår som omanligt. Papporna i böckerna symboliseras som starkare än mammorna, som ofta är ledsnare än papporna och visar det genom gråt. Ett annat citat från böcker där en pojke har huvudrollen kommer nedan. Det är från boken *Hoppfull* där en pojke har en pappa som är sjuk och senare dör:

Senare på kvällen låg jag i min säng och lyssnade. Jag kämpade för att inte börja gråta. Jag försökte hålla andan, jag ville så gärna höra vartenda ord som sades där ute i köket. Mitt hjärta dunkade högt och jag kände en stor klump i halsen. Jag hörde att min mamma grät. Pappa grät också. Jag har aldrig sett min pappa gråta förut. Ja, jag såg honom inte nu heller men jag fantiserade om hur han såg ut. Det var svårt att tänka på pappa så. (*Hoppfull*, s.7)

Att svälja för att inte börja gråta är något som kommer upp även i *Elliot möter döden* vars handling kretsar kring pojken Elliots upplevelse av en släktings död:

Elliot funderar på alla stenkakor han har köpt, som han aldrig kommer att få spela för tant Runa. Han känner att det bränner till bakom ögonlocken och han måste svälja för att inte börja gråta (*Elliot möter döden*, s. 44)

I böckerna som handlar om en tjej som förlorar någon ser jag en större spridning i vilka reaktioner som visas. I några av böckerna är det främst andra reaktioner än gråt som huvudkaraktärerna beskriver i sin sorg. Det kan vara ilska eller saknad. I andra beskrivs gråt och sorg som någonting naturligt. I övriga böcker som jag noterade att alla riktades till mellanstadiebarnen ges exempel på när sorg försöker döljas. Det ger bilden av att gråten är tabu och något man inte vill visa öppet inför andra. Ett exempel på det kommer från boken *Hedda och den bästa presenten* (2014):

Men så kom sorgen. Den kom helt plötsligt och oväntat. Det var när hon fick syn på den vägg som farmor hade stått lutad mot under invigningsfesten i våras. Tårarna började rinna helt ohämmat. Varför hade hon satt sig längst inne i hörnet? Nu hann det rinna en hel massa tårar innan hon hade ålat sig ut ur soffan och hunnit fram till toan. Väl där grät hon häftigt i några minuter, sådär så att hon nästan inte kunde andas utan bara skakade. Det sprutade ur ögonen och munnen, och ur näsan också, ofräscht nog. Men det var ju inte som om Hedda brydde sig. Hon visste inte riktigt hur länge hon suttit där, men efter ett tag knackade det på dörren. – Hedda, viskropade en röst utanför. Det var tveklöst mamma. – Mmm, svarade Hedda. – Hur är det? frågade mamma med samma liksom viskropade stämma. – Bra, ljög Hedda. Jag kommer snart. (*Hedda och den bästa presenten*, s. 25-26)

Jag reagerar på att Hedda tycker det är typiskt att hon sitter längst in mot väggen när gråten kommer och går till toaletter för att gråta istället där ingen kan se henne. Det signalerar att gråt inte som skratt är någonting man ska visa öppet utan att det ska göras i avskildhet. Gråten är också pinsam tolkar jag det som för att mamma "viskropar" för att fråga om allt är okej och att Hedda då ljuger och säger att hon mår bra. Det stämmer överens med diskursen i samhället som säger att det är mer skamligt att prata om negativa känslor inför andra än vad det är att visa positiva.

Vad säger det här om hur killar och tjejers sätt att sörja förmedlas i böckerna? Jag tycker att det framkommer en skildring som speglar den diskurs vi har i samhället om att män inte ska gråta och istället bita ihop och vara starka medan det är mer okej för kvinnor att vara känslamma och vara "svaga". Killarna ska "bita ihop" för att inte börja gråta och fadern i familjen är det ingen som hört gråta och när han väl gör det känns det konstigt. I citatet nämns inte att pojken tycker det är något märkligt med att mamma gråter utan det passerar förbi obemärkt.

I den stereotypiska bilden av könsroller är killar privilegierade i samhället. I den här kontexten, tycker jag snarare pojkarna är beskriva i sin könsroll. Tjejerna är inte fast i sina klassiska könsroller men det är pojkarna. Det är okej för tjejer att sörja hur de vill i en större utsträckning än killarna men det beskrivs inte att killar kan sköta om hästar och vilja vara lucia utan de är fast i sina könsnormativa intressen. Det förvånade mig att det skulle se ut på det här sättet barnböcker där merparten är från 2000-talet.

– Bajs och potatis, muttrar Sanna när hon öppnar burken med fiskbullar. -Va? Pappa ser sårad ut. Sanna biter sig i tungan. Hon vet mycket väl att båda tänker på att mamma aldrig skulle ha serverat någonting sådant. Pappa sätter sig trött ner på en av köksstolarna och lutar huvudet i händerna. - Vi går väl och handlar då, säger han. Sanna känner hur en ny flod av tårar hotar att svämma över. Hon sväljer och sväljer och biter ihop. – Pappa, säger hon grumligt. Det blir jättebra med spagetti och fiskbullar. Det handlar ju mest om hur man kryddar det (Puman, 2004:7)

Sanna agerar som ett mindre barn när hon muttrar och klagar över att maten inte är lika god som den brukat vara förr. Sedan agerar hon vuxet när hon märker att pappan blir ledsen och säger då att det visst blir bra med middagen och att det handlar om kryddning och att pappan inte ska vara ledsen. Hon ser också till att bita ihop och inte gråta för att att som jag uppfattar det visa ett “starkt” yttre inför pappan. Liknande exempel märker jag också i andra böcker i kategorin. Dessutom tillåts döden komma närmare barnen än i böckerna för barnen i lågstadiet vilket också kan ses som att man har anpassat pratet om döden till ålderskategorin för att äldre barn kan hantera svårare situationer än små.

Begravning som instruktion eller undantag

Begravningar nämns i fyra av böckerna. I de böcker där en begravning förekommer deltar barnen på begravningen men i en av böckerna får barnet inte följa med på begravningen för att hans föräldrar tycker att begravningar är för sorgliga för barn. Att de flesta författare inte nämner begravning över huvud taget kan ge intrycket att begravning som ceremoni inte är så viktig för barnet.

Tvärtemot en sådan hållning menar merparten av forskning om barn och död att har begravningen har visat sig hjälpa barnen i deras sorgprocess. (Softling, Dyregrov & Dyregrov, 2016). I en norsk studie baserad på intervjuer med barn mellan 7-12 år som förlorat en anhörig framgår också att barnen tyckte det var viktigt att själva få vara med på

begravningen. Genom deltagande kände de att de kunde ta avsked av den döda och att de uppfattades som en fullvärdig del av familjen (Softling, Dyregrov & Dyregrov, 2016). I böckerna där begravingar är med beskrivs begravningsritualerna utförligt vilket jag uppfattar som ett sätt att lära barn hur begravingar kan se ut. Så här kan det exempelvis se ut två av böckerna som beskriver begravingen:

När de kommer till kyrkan är alla släktingar där. Vissa gråter. Det är andra människor där också som farfar kände. Sen får alla gå in och sätta sig. Tora fick ta med sig Muffi för han kände ju också farfar. Det är skönt att ha någon att hålla om. När Tora kommer in i kyrkan får hon genast syn på kistan. Den står längst fram med massa blommor runt omkring. Det är vackert men läskigt för där i ligger farfar. Hennes farfar. Tora kramar Muffi och börjar gråta. (*Önskelistan*, s. 83-84)

Pappa sa att begravingen är att säga adjö och jag kan förstå vad han menar. Det kanske är bra att man säger hej då till den levande Robin, han som aldrig blev äldre än 17 år. Om tio eller tjugo år har jag blivit äldre än min storebror. Det är väldigt konstigt att tänka på också. Jag gråter nästan ingenting i kyrkan. Jag hör ingenting av vad prästen säger heller. Jag sitter bara och tänker på olika saker. Hur många dagar det är kvar på jullovet och vad det blir om man lägger ihop alla siffrorna på tavlan där psalmerna man ska sjunga står. Rebecka och mamma sitter och gråter hela tiden, men jag kan inte. Vi går fram till kistan och lägger varsin liten blomma, men inte ens då gråter jag. Jag undrar om man ska lägga ner alla blommor i graven och hälla jord ovanpå eller om man ska lägga alla blommorna ovanpå jorden istället, tills dom vissnar. (*Min storebror Robin*, s. 102-103)

I de böcker där begraving nämns beskrivs ofta hur begravingen går till. Ofta i en kyrka med en kista längst fram med en präst som talar, sorgsna släktingar och begravningskaffe efter begravingen.

Plåster på såren

Temat “livet efter detta” är stort och på så sätt rymde ytterligare ett tema jag ville ta upp som jag här har valt att kalla för “plåster på såren”. I många böcker innebär inte döden endast sorg utan kan också innebära vad som i böckerna beskrivs som en lättnad eller kontroll över situationen för barnet. I boken *Med pappa i fickan* (2015) mister en pojke sin pappa som varit alkoholist. Pappans död innebär en ny vardag där pojken kan umgås med pappan på sina egna villkor. I pojkens drömmar tycker han och pappan likadant om allting och de kan skratta och prata som de inte kunnat göra när pappan levde. Pojken beskriver hur vardagen blivit efter att pappa dött när pappa och han istället ses i drömmarna:

Och på kvällarna behöver vi inte bara titta på sport och fiska hela tiden. Nu kan vi prata som aldrig förr. Allt det som var så himla knöligt och skrovligt i verkligheten, är utslätat och mjukt i drömmen. (*Med pappa i fickan*, s.13)

Det kan också vara så att man inte stått den som dött så nära och inte blir så ledsen när personen dött. Det är positivt enligt mig att den sidan också kommer upp i litteraturen då det kan vara på det här sättet och att det heller inte ska skuldbeläggas om man inte känner sorg i samband med död. Ett exempel på en bok där barnet inte är ledset för farfars död är i boken *Brune* (2013):

– Min morfar dog i måndags, sa Rune. – Åh vad hemskt, sa Åse. Min mormor dog förra året, men hon var inte så snäll, så jag blev inte ledsen. Blev du ledsen? – Nej, fast morfar var väldigt snäll. (*Brune*, s.28)

Ett annat exempel är att döden kan innebära blandade känslor. Boken *Nora från ingenstans* (2004) handlar om barnet Simon som är döende i cancer. Han blir allt sämre och sjukare men önskar sig en vän. En dag träffar han Nora som blir hans kompis. Nora är själv död och det är bara Simon som kan se henne. Ju sjukare Simon blir desto oftare kommer Nora och hälsar på. Simon har roligt och mår bra när Nora är där men han märker ändå att hans föräldrar är väldigt ledsna vilket ger honom blandade känslor. Han är ledsen för att föräldrarna är ledsna men han har roligt med Nora och är inte rädd för att dö. Döden gör att han slipper vara sjuk länge och han är inte heller rädd då han vet att han kommer fortsätta existera. Här kommer ett citat från boken:

Och så var så bra när hon kom, för då kände jag mig nästan frisk och vi hade så roligt ihop. Men en sak var inte bra. Fast mamma och pappa inte ville visa det, såg jag att de blev allt mer ledsna. Det var som att ljuset i deras ögon slocknat. Det var så underligt, tyckte jag, för ju mer Nora hälsades och ju bättre jag kände mig, desto sorgsnare blev mamma och pappa. Det gjorde mig sorgsen också. (*Nora från ingenstans*, s.18-19)

Ett sista exempel kommer från en bok där en flicka har en bror som omkommer i en trafikolycka. Hennes föräldrar är skilda och hon har inte haft bra kontakt med sin pappa tills efter dess att brodern dör. Hans död är sorglig men flickan beskriver det som att döden fört en god sak med sig och det är att familjen kommit närmre varandra igen.

Hans död har ju också haft goda saker med sig. Mamma och pappa och jag har blivit en familj igen, även om vi inte bor tillsammans och jag ser en massa saker på ett annat sätt nu. (*Min storebror Robin*, s.195)

Att en person dör betyder inte alltid bara elände utan kan också ge positiva effekter på områden i livet som tidigare inte varit positivt laddade. I flera av böckerna framstår dessa positiva skildringar som ett "plåster på såren".

6. Slutsatser och diskussion

Som jag nämnde i inledningen har barnböcker i likhet med annan skönlitteratur en viktig roll i samhället. Den visar också upp en bild av hur barn förväntas sörja. Den har därmed en normativ dimension som oavsett om författarna avser det eller inte är en byggsten i att skapa eller återskapa diskurser i samhället om det ämne den handlar om. Därför har det för mig varit intressant för mig som blivande socialarbetare att undersöka vilket innehåll barnböckerna om döden förmedlar. Det barnboken förmedlar är en bild av omvärlden som förmedlas till barnen som läser eller får boken uppläst för sig som också kan ge ett avtryck på barnet och vuxna som läser böckerna. Anledningen till att det för mig som socionomstudent har varit relevant att göra den här studien är för att den diskurs som förmedlas via exempelvis barnböcker om döden är en diskurs jag också lever med och är en del av. Därför är det av vikt att syna och problematisera barnlitteraturen och vilka normer den förmedlar. Då kan man få syn på hur exempel på hur samhället målar upp sorg och död och kan också få syn på om man hittar något avvikande som möjligtvis inte är idealiskt att förmedla till barn rörande ämnet eller om böckerna tvärtom är bra för barnen att ta del av. Det är viktigt att ta del av vad skönlitteratur lär ut till barn om viktiga ämnen som död och sorg speciellt för socionomer som i yrket med hög sannolikhet kommer att komma i kontakt med människor som sörjer.

Hur skildras döden i svenskspråkiga barnböcker?

Hur skildras barns sorg i svenskspråkiga barnböcker?

Hur överensstämmer barnboksskildringarna om död och sorg med forskning om barns sorgbearbetning?

Det jag kommit fram till i min studie är att det urval jag har av barnböcker om döden många gånger stämmer överens med tidigare forskning och teorier om barns utveckling och barns sorg. Det har i min analys dock framkommit en del skillnader som är värda att notera. Forskning om barns deltagande i begravningar pekar mot att det är viktigt för barn att delta under begravningar. Det får enligt studier barnen att känna sig som en fullvärdig medlem av familjen och ger barnen en arena att ta avsked av den bortgångna. I barnböckerna jag analyserat är det bara i omkring en fjärdedel av böckerna begravningar nämns, vilket ger mig bilden av att begravningen är ett undantag snarare än en självklar del för barnen att delta i enligt barnlitteratur om döden, eller att begravningen helt enkelt inte är en viktig ceremoni att delta enligt författarna i barnens sorgprocess. Det framkommer också till min förvåning ett starkt kulturellt genomslag gällande pojkar och flickors sätt att sörja. Flickorna har i

merparten av böcker tillåts att visa varierade sorgetryningar, alltifrån gråt, ilska visas. Pojkars sorg är däremot knutna till den gamla manliga normen om att pojkar inte ska gråta utan bita ihop och visa ett samlat intryck mot omvärlden. Hade varit intressant om någon forskade vidare på ifall genus är något som skrivs i de här böckerna och vad det ger för eventuella konsekvenser för hur vi ser på kön och återskapar könsroller i vårt samhälle.

Referenslista

Ahrne, G, & Svensson, Peter (2011). *Handbok i kvalitativa metoder*. 1. uppl. Malmö:

Liber

Bryman, A (2011). *Samhällsvetenskapliga metoder 2.*, [rev.] uppl. Malmö: Liber

Crawley, J., Ditzel, L & Walton, S. (2012) Using children's picture books for reflective learning in nurse education. *Contemporary Nurse* (2012) 42(1):45-52)

Gabrielli, Joy et.al (2013). "Psychological Perspectives on Acute on Chronic Trauma in Children: Implications of the 2010 Earthquake in Haiti, *Children & Society* Vol.28 (6) s: 438-450

Holland, J. (2008) How schools can support children who experience loss and death. *British Journal of Guidance & Counselling*, Vol. 36, No 4, November 2008, 411-424

Jacobsson, K. (2008). "Den svårfångade kvaliteten" i *Uppdrag forskning*, Sjöberg & Wasterfors (red) Malmö, Liber

Karlsson, Lars (2007). *Psykologins grunder*. 4., [uppdaterade och utök.] uppl. Lund: Studentlitteratur

Malcom, N. L. (2010). Images of Heaven and the Spiritual Afterlife: Qualitative Analysis of Children's Storybooks about Death, Dying, Grief, and Bereavement. *OMEGA, Vol. 62(1) 51- 76, 2010-2011*

Olsson, H & Sörensen, S (2001). *Forskningsprocessen: kvalitativa och kvantitativa perspektiv*. 1. uppl. Stockholm: Liber

Quinn-Lee, L. (2014) School Social Work with Grieving Children. *National Association of Social Workers*. (2014)

Sandelin, Ringa (1979). *Döden i Astrid Lindgrens barn- och ungdomsböcker*. Diss. Åbo: Åbo akademi, 1979

Softing, G. H., Dyregrov, A. & Dyregrov, K. (2015) Because I'm Also Part of the Family. Children's Participation in Rituals after the Loss of a Parent or Sibling: A Qualitative Study from the Children's Perspective. *OMEGA - Journal of Death & Dying*. 2016, Vol. 73(2)141-158

Thompson, F. & Payne, S. (2000) Bereaved children's questions to a doctor. *Mortality*, Vol. 5, No. 1, 2000

Willis, C. A. (2002) The Grieving Process in Children: Strategies for Understanding, Educating, and Reconciling Children's Perceptions of Death. *Early Childhood Educational Journal*. (2002) Vol. 29, No. 4

Wiseman, A. M. (2012). Summer's End and Sad Goodbyes: Children's Picturebooks about Death and Dying. *Childrens Literature in Education* (2013) 44:1-14

BILAGA 1

Frågor jag ställde till böckerna

Bokens karaktärer

Vem är barnet och hur gammalt är det?

Vem i boken dör?

Döendet och döden

Hur får barnet reda på att personen dött?

Beskrivs döendeprocessen och hur i så fall?

Frågar barnet själv om existensiella frågor kopplade till livet eller döden och hur i så fall?

Karaktärernas reaktioner på döendet och döden

Hur reagerar barnet på döden och döendet?

Hur reagerar barnets anhöriga över döden och döendet?

Efter dödsfallet

Blir det begravning och deltar barnet i den? Hur reagerar barnet på begravningen?

Beskrivs något om vad som händer efter döden?

Fortsätter barnet ha någon slags kontakt med den som dött? Om ja, hur då?

Får man veta om hur barnet mår en tid efter dödsfallet? Hur lång tid har gått och hur mår barnet

BILAGA 2

Lista över barnböcker

Böcker för barn i förskoleåldern (ca 2-6 år)

Cousseau, Alex & Choux, Nathalie (2014). *Min björnfarfar*. Stockholm: Rabén & Sjögren

Crowther, Kitty (2015). *Jag och Ingenting*. Stockholm: Bergh

Engholm, Bengt-Erik (2015). *Med pappa i fickan*. Stockholm: Bergh

Nordlander, Viveca & Nyström, Monika (2015). *Hoppfull*. 1. uppl. Lerum: Idus

Saler, Karin (2014). *Dom som är kvar*. 1. uppl. Stockholm: Urax

Böcker för barn på lågstadiet (ca 6-9 år)

Duedahl, Marie (2013). *Titti och den tama kråkan*. Helsingborg: Hegas

Hallberg, Lin (2012). *Heddas bok*. Stockholm: Bonnier Carlsen

Karlsson, Ellen (2015). *Innanför min blåa dörr*. Stockholm: Hippo

Lindgren Karlsson, Frida (2016). *Hej då, bästa farmor*. 1. uppl. Eskilstuna: Vaktel

Lundmark, Ann-Kristin (2015). *Tina och mormor*. 1. uppl. Lerum: Idus

Karsin, Åsa (2010). *Önskelistan*. Stockholm: Rabén & Sjögren

Saler, Karin (2014). *Dom som är kvar*. 1. uppl. Stockholm: Urax

Stierngren, Gunilla (2009). *Jordgubbspojken och Himmelspappan*. Varberg: Argument

Wahl, Hillevi (2015). *Elliot möter Döden*. Stockholm: Rabén & Sjögren

Wallner, Agneta (2011). *Molly och den märkliga fröken*. Århus: ScandinavianBook

Øvreås, Håkon (2015). *Brune*. Stockholm: Rabén & Sjögren

Böcker för barn på mellanstadiet (ca 9-12 år)

Havstad, Bitte (2006). *Min storebror Robin*. Bromma: Opal

Hofverberg, Åsa (2014). *Hedda - och den bästa presenten*. Partille: Rosa huset

Lyrevik, Anna & Lyrevik, Thomas (2004). *Nora från Ingenstans*. Bromma: Opal

Persson, Gunilla Linn (2004). *Allis med is*. [Ny utg.] Stockholm: Bonnier Carlsen

Treter, Laura (2004). *Puman*. Stockholm: Tiden

